

Life and Sayings of Ḥammād b. Muslim al-Dabbās (d. 525 AH)

Hossein Nasirbaghban

1. Department of history, SR.C, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: Hossein.nasirbaghban@iau.ac.ir

Article Info	Abstract
Article type: Research Article Articl history: Received: 2025-11-21 Accepted: 2025-12-21 Published online: Keywords: Hammad ibn Muslim Dabbas, biography, Malfuzat, fifth century, Baghdad	Ḥammād b. Muslim al-Dabbās was one of the prominent Sufi masters of fifth-century AH Baghdad, mentoring notable disciples such as Sayyid Muḥyī al-Dīn ‘Abd al-Qādir al-Jīlānī and Abū al-Najīb al-Suhrawardī. Historical sources about him are limited and scattered, and few studies have analyzed his teachings and malfūzāt. The aim of this study is to examine his life and conduct a critical analysis of his malfūzāt to elucidate his role in practical and ethical Sufi traditions in Baghdad. The method is descriptive–analytical, based on historical and Sufi sources, including a critical edition of an Arabic manuscript of his malfūzāt. Findings indicate that Ḥammād al-Dabbās’s malfūzāt not only possess historical value but also played a significant role in transmitting practical Sufi teachings and guiding prominent disciples. The study’s novelty lies in its semantic and contextual analysis of the malfūzāt, offering a scholarly reconstruction of his teachings and practical spiritual approach.

Cite this article: Nasirbaghban, Hossein (2026). Life and Sayings of Ḥammād b. Muslim al-Dabbās (d. 525 AH), *The Journal of Islamic History and Civilisation*, 3(7), 37-56.

<https://doi.org/10.71871/jhcin.2025.1218841>

© The Author(s).

<https://doi.org/10.71871/jhcin.2025.1218841>

Publisher: Islamic Azad University
Science and Research Branch

Introduction

Ḥammād ibn Muslim al-Dabbās occupies a significant yet insufficiently examined position within the formative history of Sufism in fifth/eleventh-century Baghdad. Despite frequent references to his name in classical biographical dictionaries, historical chronicles, and Sufi hagiographies, modern scholarship has not yet produced a comprehensive, manuscript-based study dedicated to his life, teachings, and pedagogical legacy. This absence is particularly striking given his documented influence on major figures who later shaped institutional Sufism in the central Islamic lands. The present study seeks to address this lacuna by offering the first systematic academic analysis of al-Dabbās's extant sayings (*malfūzāt*), situating them within their historical, intellectual, and spiritual context.

Al-Dabbās was originally from Raḥba, a town near Baghdad known for its scholarly and religious activity. He later migrated to Baghdad, where he was immersed in a vibrant environment marked by theological debate, legal scholarship, ascetic practice, and emerging Sufi networks. Within this milieu, he emerged as a respected spiritual guide whose influence extended beyond his immediate circle. Classical sources consistently portray him as a master of ethical discipline, inward vigilance, and practical spiritual instruction. More importantly, they identify him as a formative teacher of figures such as 'Abd al-Qādir al-Jīlānī and Abū al-Najīb al-Suhrawardī, both of whom later became central to the crystallization of organized Sufi orders. A reassessment of al-Dabbās's role is therefore essential for understanding the transitional phase during which Sufism evolved from loosely structured ascetic circles into more systematic pedagogical and institutional forms.

The primary objective of this research is to reconstruct al-Dabbās's spiritual outlook and teaching method through a close analysis of a previously unedited Arabic manuscript containing his sayings. This manuscript constitutes the central source of the study and provides rare access to the experiential and instructional dimensions of early Baghdadi Sufism. To contextualize and corroborate this material, the study employs a historical-analytical methodology grounded in the critical reading of classical sources. These include early biographical dictionaries and Sufi compendia such as *Ta'riḫ Baghdād*, *al-Muntaẓim*, *Ṭabaqāt al-Ṣūfiyya*, *al-Luma'*, and *Qūt al-qulūb*. These works offer essential data regarding al-Dabbās's biography, reputation, and perceived standing within the Sufi tradition, albeit often filtered through hagiographical conventions.

The research proceeds in three stages. First, biographical data from early sources are collected, compared, and critically assessed in order to establish a historically plausible outline of al-Dabbās's life and milieu. Second, the manuscript of his sayings is transcribed, edited, and analyzed with attention to its linguistic features, thematic organization, and pedagogical intent. Third, the content of the *malfūzāt* is examined comparatively against broader trends in early Sufi literature to identify distinctive features and points of continuity. The guiding hypothesis of the study is that al-Dabbās functioned as a key transmitter of practical Sufi pedagogy at a transitional moment between early ascetic spirituality and later doctrinal systematization.

Discussion, Findings, and Limitations

The analysis of the manuscript reveals that al-Dabbās articulated a coherent and distinctive approach to spiritual training grounded in three interrelated principles: sustained inner struggle (*mujāhada*), strict adherence to the Prophetic Sunnah, and compassionate, individualized guidance tailored to the psychological capacities of each disciple. Rather than promoting extreme asceticism or spectacular displays of piety, his teachings consistently emphasize sincerity, ethical self-discipline, and continuous inward vigilance. One representative aphorism preserved in the manuscript states that "the path to God

begins within; whoever does not rectify his inner self gains nothing from outward forms.” This statement encapsulates al-Dabbās’s inward-oriented spirituality and his resistance to performative religiosity.

A central feature of al-Dabbās’s pedagogy is his unwavering insistence on conformity to the Sunnah as the ultimate criterion of spiritual authenticity. For him, spiritual realization could not be separated from embodied ethical practice and obedience to the Prophetic model. This position situates him firmly within the Baghdadi Sufi tradition, which sought to harmonize inner experience with outward law. The manuscript suggests that al-Dabbās viewed any spiritual claim not grounded in the Sunnah as inherently suspect. This emphasis appears to have left a lasting imprint on his students, most notably on ‘Abd al-Qādir al-Jīlānī, whose later teachings famously integrated Sharī‘a and Ḥaqīqa into a unified ethical-spiritual vision. The continuity between al-Dabbās’s malfūzāt and the later doctrinal synthesis of his disciples underscores his importance as a formative link in the transmission of Baghdadi Sufi values.

Equally significant is al-Dabbās’s advocacy of pedagogical gradualism. He repeatedly warns against imposing advanced spiritual disciplines on novices, arguing that such rigor can lead to psychological harm or spiritual pride. According to the manuscript, al-Dabbās maintained that “the seeker must be led to the truth step by step, in accordance with his strength and preparedness.” This psychologically attuned approach distinguishes him from earlier rigorist ascetic tendencies and reflects an emerging concern with sustainable spiritual formation. By emphasizing patience, compassion, and discernment, al-Dabbās contributed to the development of a pedagogical ethos that later became characteristic of organized Sufi training.

Doctrinally, the sayings attributed to al-Dabbās display a notable restraint in theoretical elaboration. Unlike later Sufi authors, he rarely engages in systematic discussions of spiritual stations (maqāmāt) or mystical states (aḥwāl). Instead, his discourse centers on concrete practices such as remembrance (dhikr), spiritual watchfulness (murāqaba), silence, inner concentration, and ethical self-accounting (muḥāsaba). This focus suggests a contemplative orientation that privileges lived transformation over speculative metaphysics. The absence of elaborate theoretical frameworks further reinforces the view that al-Dabbās represents an intermediate stage in the evolution of Sufi discourse, where practical instruction predominated over formalized doctrine.

From a historical perspective, the findings challenge the marginal position often assigned to al-Dabbās in modern narratives of Sufi history. Although he left no major written treatise, his influence persisted through the disciples he trained and the pedagogical norms he helped establish. The manuscript confirms many elements of his character as portrayed in classical sources while also revealing dimensions of his teaching that are absent from later hagiographical summaries. In particular, it highlights his role as a mediator between early ascetic spirituality and the more structured forms of Sufism that emerged in the sixth/twelfth century.

Conclusion

This study presents the first comprehensive scholarly examination of the extant sayings of Ḥammād ibn Muslim al-Dabbās and offers a historically grounded reconstruction of his spiritual legacy. Through a critical analysis of an unedited manuscript and a reassessment of classical sources, it demonstrates that al-Dabbās was not merely a peripheral ascetic figure but a pivotal contributor to the transformation of Sufism into a disciplined pedagogical tradition. His balanced temperament, emphasis on ethical sincerity, commitment to the Prophetic model, and psychologically informed approach to spiritual training position him as a foundational figure within the Baghdadi Sufi milieu.

By foregrounding manuscript-based evidence, the study underscores the importance of recovering lesser-known voices whose influence was transmitted primarily through teaching rather than writing. It also opens new avenues for future research on early Sufi pedagogy, transmission networks, and the

processes through which experiential spirituality became institutionalized. Ultimately, the case of al-Dabbās illustrates how careful engagement with neglected sources can significantly enrich our understanding of the intellectual and spiritual landscape of the fifth/eleventh century.

References

(Selected sources consistent with the main article)

- Abū Ṭālib al-Makkī. *Qūt al-Qulūb fī Mu‘āmalat al-Maḥbūb*. Ed. Bāsil ‘Uyūn al-Sūd. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1417 AH.
- al-Bayhaqī, Aḥmad b. al-Ḥusayn. *al-Jāmi‘ li-Shu‘ab al-Īmān*. Ed. ‘Abd al-‘Alī ‘Abd al-Ḥamīd Ḥāmid. Riyadh: Maktabat al-Rushd, 1423 AH.
- al-Bukhārī, Muḥammad b. Ismā‘īl. *Sharḥ Ṣaḥīḥ al-Bukhārī*. Commentary by Yaḥyā b. Sharaf al-Nawawī; ed. ‘Abdullāh b. ‘Umar al-Du‘ayjī. Mecca: Umm al-Qurā University, 1429 AH.
- al-Dhahabī, Muḥammad b. Aḥmad. *Duwal al-Islām*. Intro. Maḥmūd al-Arnā‘ūt; ed. Ḥasan Ismā‘īl Marwa. Beirut: Dār Ṣādir, 1999 CE.
- al-Dhahabī, Muḥammad b. Aḥmad. *Siyar A‘lām al-Nubalā’*. Ed. Ḥamdān Naẓīr et al. Beirut: Mu‘assasat al-Risāla, 1414 AH.
- al-Jīlānī, ‘Abd al-Qādir. *Sir al-Asrār*. Ed. Aḥmad Farīd al-Mazīdī. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1428 AH.
- al-Ṣafadī, Khalīl b. Aybak. *al-Wāfī bi-l-Wafayāt*. Ed. Aḥmad al-Arnā‘ūt and Turkī Muṣṭafā. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī, 1420 AH.
- al-Shaṭṭawī, Nūr al-Dīn Abū al-Ḥasan. *Bahjat al-Asrār wa Ma‘din al-Anwār*. Tunis: al-Dawla al-Tūnisiyya Press, 1302 AH.
- al-Tādifi al-Ḥanbalī, Muḥammad b. Yaḥyā. *Qalā’id al-Jawāhir*. Cairo: ‘Abd al-Ḥamīd Aḥmad al-Ḥanafī, n.d.
- al-Yāfi‘ī, ‘Abdallāh b. As‘ad. *Khalāṣat al-Mafākhīr fī Manāqib al-Shaykh ‘Abd al-Qādir*. Ed. Aḥmad Farīd Mazīdī. Sri Lanka: Dār al-Āthār al-Islāmiyya, 1427 AH.
- Ibn al-Athīr, ‘Alī b. Muḥammad. *al-Kāmil fī al-Tārīkh*. Beirut: Dār Ṣādir, 1385 AH.
- Ibn Bābawayh, Muḥammad b. ‘Alī (al-Ṣadūq). *Man Lā Yaḥḍuruhu al-Faqīh*. Ed. Muḥammad Jawād Ghafīrī; supervised by ‘Alī Akbar Ghafīrī. Tehran: Ṣadūq Publications, 1367 SH.
- Ibn ‘Imād al-Ḥanbalī, ‘Abd al-Ḥayy. *Shadharāt al-Dhahab fī Akhbār man Dhahab*. Supervised by ‘Abd al-Qādir al-Arnā‘ūt; ed. Maḥmūd al-Arnā‘ūt. Damascus: Dār Ibn Kathīr, 1406 AH.
- Jāmī, Nūr al-Dīn ‘Abd al-Raḥmān. *Nafahāt al-Uns min Ḥaḍarāt al-Quds*. Ed. Maḥmūd ‘Ābedī. Tehran: Sokhan, 1386 SH.
- Kāshānī, Maḥmūd b. ‘Alī. *Miṣbāḥ al-Hidāya wa Miftāḥ al-Kifāya*. Ed. Jalāl al-Dīn Humā’ī. Tehran: Nushr-e Homā, 1367 SH.
- Lāhawrī, Ghulām Sarwar. *Khazīnat al-Aṣfiyā’*. Kabul: Anṣārī Kitāb Khāna, n.d.
- Lāhawrī, Shāh Abū al-Ma‘ālī. *Tuḥfat al-Qādiriyya*. Ed. Ḥusayn Naṣīr Bāghbān. Kurdistan Region (Iraq): Maṭba‘at al-Qādiriyya, 1442 AH.
- Naṣīrī, Muḥammad Riḍā et al. *Atharāfarīnān*. Tehran: Anjuman Āthār wa Mafākhīr-e Farhangī, 1384 SH.
- Rāzī, Amīn Aḥmad. *Haft Iqlīm*. Ed. Jawād Fāḍil. Tehran: ‘Alī Akbar ‘Ilmī, 1340 SH.
- Yāqūt al-Ḥamawī, ‘Abdallāh. *Mu‘jam al-Buldān*. Trans. ‘Alī-Naqī Munzawī; supervised by Muḥammad Jūzī, Aṣghar Mehrparvar, and Nāder Karīmīān Sardashī. Tehran: Iranian Cultural Heritage Organization, 1380 SH.

زندگی و ملفوظات حماد بن مسلم دبّاس (د: ۵۲۵ قمری)

حسین نصیرباغبان ID

۱. گروه تاریخ بعد از اسلام، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. پست الکترونیک: Hossein.nasirbaghan@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۳۰	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۳۰	
تاریخ انتشار:	
کلید واژه‌ها: حماد بن مسلم دبّاس، زندگی‌نامه، ملفوظات، قرن پنجم، بغداد	حماد بن مسلم دبّاس از مشایخ برجسته بغداد در قرن پنجم هجری است که شاگردان برجسته‌ای چون سید محی‌الدین عبدالقادر جیلانی و ابوالنجیب سهروردی را تربیت کرده است. منابع تاریخی موجود درباره او محدود و پراکنده‌اند و پژوهش مستقلی درباره آموزه‌ها و ملفوظاتش کمتر انجام شده است. هدف پژوهش بررسی زندگی و تحلیل انتقادی ملفوظات حماد دبّاس و بازسازی نقش او در سنت عملی و اخلاقی تصوف بغداد است. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر مطالعه منابع تاریخی و تصوفی و تصحیح نسخه‌ای خطی عربی از ملفوظات است. یافته‌ها نشان می‌دهد که ملفوظات حماد دبّاس علاوه بر ارزش تاریخی، نقش مهمی در انتقال سنت عملی تصوف و تربیت شاگردان برجسته اینفا کرده‌اند. نوآوری پژوهش در تحلیل دلالت‌شناختی و ارائه تبیین علمی از آموزه‌ها و سلوک عملی این شیخ برجسته است.

استناد: نصیر باغبان، سعید (۱۴۰۵). زندگی و ملفوظات حماد بن مسلم دبّاس (د: ۵۲۵ قمری). تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی، ۳(۷)، ۳۷-۵۶.

<https://doi.org/10.71871/jhcin.2025.1218841>

© نویسندگان.

<https://doi.org/10.71871/jhcin.2025.1218841>

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات

مقدمه

حمّاد بن مسلم دبّاس (د: ۵۲۵ قمری) یکی از مشایخ و زهاد برجسته بغداد در سده پنجم هجری است که در منابع تاریخی و رجالی با نسبت «رحبی» نیز شناخته می‌شود. برخی مورخان، از جمله ذهبی و ابن اثیر، نام وی را «حمّاد بن مسلم دبّاس رحبی» ضبط کرده‌اند و کنیت او را ابوعبدالله دانسته‌اند؛ همچنین در برخی منابع با لقب «ابن ددوه» از او یاد شده است. با وجود جایگاه مهم وی در میان صوفیان بغداد، اطلاعات مربوط به زندگی، سلوک و آموزه‌های او در منابع موجود محدود و پراکنده است و غالباً در قالب اشارات کوتاه رجالی یا تذکره‌ای بازتاب یافته است.

پژوهش‌های پیشین درباره حمّاد بن مسلم دبّاس و تصوف بغداد در قرن پنجم هجری عمدتاً محدود به ذکر نام او به صورت پراکنده در منابع تاریخی و رجالی است و کمتر مطالعه مستقلی بر تحلیل آموزه‌ها، ملفوظات و نقش اجتماعی او صورت گرفته است. منابع کلاسیک مانند ابن اثیر (۱۳۸۵: ۶۷۱/۱۰)، ذهبی (۱۹۹۹ م: ۲۸/۲) و الدمشقی الحنبلی (۱۴۰۶: ۱۲۲/۶) تنها به ذکر مختصری از زندگی، مهاجرت و حلقه شاگردان او اکتفا کرده‌اند، بدون آنکه به تحلیل محتوای تصوف عملی و اخلاقی او پرداخته شود. این خلا پژوهشی، ضرورت بررسی دقیق‌تر زندگی، آموزه‌ها و تأثیر حمّاد دبّاس بر شکل‌گیری سنت عملی و اخلاقی تصوف در بغداد را برجسته می‌سازد و امکان بازخوانی نقش او در تحولات معنوی و اجتماعی این شهر را فراهم می‌آورد.

با وجود کمبود آثار مستقل به زبان انگلیسی، شماری از منابع معتبر آکادمیک و دانشنامه‌ای به حمّاد بن مسلم دبّاس اشاره دارند که می‌توانند در تحلیل تاریخی و تطبیقی مورد استفاده قرار گیرند. از جمله در کتاب *Sufism in an Age of Transition* (Erik S. Ohlander, Brill) که به بررسی تحولات تصوف در بغداد و نقش مشایخ قرن پنجم هجری می‌پردازد و حمّاد دبّاس را به‌عنوان مرشد و استاد برخی از شاگردان برجسته مانند عبدالقادر جیلانی و سهروردی معرفی می‌کند. اطلاعات این منبع قابل استناد به عنوان سند تاریخی است و بر نقش اجتماعی و معنوی او تأکید دارد. با این حال تأکید این منبع بر روی زندگینامه ابونجیب سهروردی به عنوان یکی از شاگردان حماد دبّاس است و صرفاً به تحلیل زندگینامه او پرداخته و نکته جدیدی که در منابع فارسی و عربی که ما در این مقاله استفاده کرده‌ایم نمی‌افزاید.

مطالعات تاریخی و بیوگرافی‌های صوفیه به زبان انگلیسی،^۱ همچون مقالات دانشگاهی و نسخه‌های دیجیتال شده منابع اولیه، بارها به حمّاد دبّاس به‌عنوان یکی از مشایخ فعال بغداد اشاره کرده‌اند. این منابع به تحلیل تاریخی جایگاه او در سنت عملی و اخلاقی تصوف کمک می‌کنند، اگرچه مطالعات مستقلی فقط درباره او منتشر نشده است. به طور کلی، منابع انگلیسی موجود بیشتر نقش حمّاد دبّاس را در حلقه شاگردان و شبکه تصوف بغداد نشان می‌دهند و برای تحلیل تاریخی، به ویژه در بررسی ارتباط او با شاگردان برجسته و موقعیت اجتماعی حلقه‌های صوفیه، قابل استناد هستند.

این خلأ پژوهشی اهمیت بررسی و بازخوانی زندگی، سخنان و آموزه‌های حمّاد دبّاس را برجسته می‌سازد و پژوهش حاضر می‌تواند با تحلیل محتوایی و تاریخی آموزه‌ها و ملفوظات او، زمینه را برای درک دقیق‌تر نقش او در سنت عملی و اخلاقی صوفیان بغداد فراهم کند. علاوه بر این، تمرکز بر فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی دبّاس، مانند تعامل با شاگردان و حضور در محلات شهری، می‌تواند دریچه‌ای نوین برای مطالعه شبکه‌های معنوی و جریان‌های عملی تصوف در بغداد باز کند.

^۱ - Archival & hagiographical references

در نهایت، بازخوانی زندگی و آموزه‌های حماد دبّاس نه تنها به پر کردن خلأ پژوهشی موجود کمک می‌کند، بلکه امکان مقایسه او با دیگر مشایخ معاصر و بررسی تحولات اجتماعی و فرهنگی مرتبط با تصوف عملی در قرن پنجم هجری را نیز فراهم می‌آورد. چنین رویکردی، جایگاه او را در شکل‌گیری و تثبیت سنت عملی و اخلاقی بغداد روشن‌تر می‌سازد و به فهم بهتر تحولات معنوی و آموزشی در این شهر تاریخی یاری می‌رساند.

در این چارچوب، هدف پژوهش پاسخ به این پرسش است که جایگاه حماد دبّاس در سنت تصوف بغداد قرن پنجم چگونه بوده و ملفوظات منسوب به او چه تصویری از سلوک عملی و اخلاقی صوفیان ارائه می‌دهد. فرضیه پژوهش بر این اساس است که ملفوظات حماد دبّاس نقش کلیدی در انتقال سنت عملی صوفیانه و تربیت شاگردان برجسته، از جمله سید محی‌الدین عبدالقادر جیلانی (۵۶۱-۴۷۱ ه.ق) و شیخ ضیاء الدین ابوالنجیب سهروردی (۵۶۳-۴۹۰ ه.ق)، ایفا کرده است (نصیری، ۱۳۸۴: ۸۹/۵). روش تحقیق در این مقاله توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر مطالعه منابع تاریخی و تصوفی، همراه با بررسی و تصحیح یک نسخه خطی عربی از ملفوظات حماد دبّاس است. نوآوری پژوهش حاضر در ارائه تحلیل انتقادی و دلالت‌شناختی فایل‌های ملفوظات است که تاکنون به‌صورت مستقل و منسجم در پژوهش‌های تاریخ تصوف بررسی نشده‌اند.

با توجه به شرایط سیاسی و فرهنگی بغداد در دوره خلافت عباسی (۶۵۶-۱۳۲ ه.ق) و سیطره سلجوقیان (۵۹۰-۴۲۹ ه.ق)، همراه با رونق مدارس نظامیه و دیگر نهادهای آموزشی، این مطالعه می‌تواند به روشن شدن زمینه‌های فکری و عملی تصوف در بغداد قرن پنجم و تأثیر حماد دبّاس بر شکل‌گیری طریقت‌های بعدی کمک شایان توجهی کند.

زندگی و حالات

شیخ حماد بن مسلم دبّاس در رجب مالک بن طوق متولد شد (صَفدی، ۱۴۲۰: ۹۴/۱۳). رجب، یا رجب الشّام، شهری در کرانه غربی رود فرات و در مرزهای شرقی شام با عراق بود. منابع دوره اسلامی بنای رجب را به مالک بن طوق (متوفی ۲۶۰ ه.ق) نسبت داده‌اند، هرچند اشاره‌هایی به رجب و رحوبوت در عهد عتیق نیز آمده است (الحموی، ۱۳۸۰: ۷۶۴/۲).

در زمان سلجوقیان، حکومت رجب در دست سلاطین سلجوقی و متحدان عرب آنان بود و سلطان سلجوقی معمولاً رجب را به‌صورت اقطاع به یکی از امرای خود واگذار می‌کرد. حمله کربوقا در سال ۴۸۹ ق و محاصره دقاق بن تتش سلجوقی در ۴۹۶ ق سبب ناامنی رجب شد (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۱۵۸/۱۰-۲۲۰، ۳۶۳، ۴۲۸ و ۴۲۹). این شرایط سیاسی و کشمکش‌های میان حکام موجب مهاجرت برخی ساکنان از رجب به دیگر بلاد شد. زمان دقیق هجرت حماد دبّاس به بغداد مشخص نیست.

حماد دبّاس شخصی امی بود، اما شاگردان و اصحاب فراوانی گرد او جمع شده و از تجربیات سلوکی و آموزه‌های او بهره‌مند می‌شدند. برخی شاگردان او حدود صد جزو از کلام او را مکتوب کردند و گفته‌اند که دو مجلد از آموزه‌های وی گردآوری شده است (صَفدی، ۱۴۲۰: ۹۳/۱۳؛ الدمشقی الحنبلی، ۱۴۰۶: ۱۲۲/۶؛ ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۶۷۱/۱۰).

مطابق سنت زمان، مشایخ زاهد از دریافت هدیه خودداری می‌کردند و مخارج زندگی را از راه کسب حلال تأمین می‌نمودند. حماد دبّاس در سوق السلطان بغداد دوشاب یا شیر خرما می‌فروخت (لاهوری، بی‌تا: ۹۱/۱؛ یافعی، ۱۴۲۷: ۲۳۴؛ التادفی الحنبلی، بی‌تا: ۲۸۲). واژه «دبّس» در زبان عربی به معنای شیر خرماست و «دبّاس» به فروشنده آن گفته می‌شود. سوق السلطان در شرق بغداد و نزدیک نهر معلّا واقع بود (الحموی، ۱۳۸۰: ۳۷۵/۲).

منبع مأذونیت او از مشایخ مشخص نیست، اما در حکایتی آمده است که وی دوازده هزار مرید داشت؛ این عدد احتمالاً به معنای واقعی نبوده و صرفاً نماد کثرت شاگردان اوست (همان).

حالات شیخ حمّاد به صورت پراکنده در منابع آمده است. برای مثال، در شرح سهروردی توسط صاحب مصباح الهدایة و مفتاح الکفایة آمده است:

«شیخ حمّاد هیچ طعامی نخورد مگر آنکه در واقع یا در خواب می دید که فلان مقدار از فلان شخص بستاند یا دیگری به خواب می دید که فلان مقدار به حمّاد برسد، و شیخ آن را قبول می کرد.» (کاشانی، ۱۳۶۷: ۲۵۲).

وفات وی در ماه رمضان سال ۵۲۵ هـ.ق در بغداد اتفاق افتاد و در قبرستان شونیزیه مدفون شد (الدمشقی الحنبلی، ۱۴۰۶: ۱۲۴/۶). در حکایتی از شیخ ابوالنجیب سهروردی نقل شده است که پدر او احوال حمّاد دبّاس در شب و سخنان او را به شیخ محی الدین عبدالقادر جیلانی منتقل کرد. شیخ حمّاد بیان داشته بود که هر شب دوازده هزار مرید را یاد می کند و حاجاتشان را از خدا می طلبد و هر کس به گناهی مبتلاست، از او طلب می کند تا توبه کند یا از جهان خارج شود. شیخ عبدالقادر رضی الله عنه گفت که اگر خداوند به او منزلت دهد، همین مراقبت از مریدان تا قیام قیامت خواهد بود. شیخ حمّاد نیز اظهار داشت که خداوند این درخواست را مستجاب کرده و مریدان او بی توبه نخواهند مرد (لاهوری، ۱۴۴۲: ۱۰۷-۱۰۸؛ الشطنوفی الشافعی، ۱۳۰۲: ۱۴۲-۱۴۳).

تحلیل محتوایی، مقایسه‌ای و دلالت‌شناختی آموزه‌های شیخ حمّاد دبّاس

آموزه‌های شیخ حمّاد دبّاس، بر اساس ملفوظات منسوب به او، بر اصل نفی اتکای سالک به نفس و تأکید بر توکل به خداوند استوار است. در این چارچوب، وی مسیر سلوک را در موافقت با اراده الهی و ترک موافقت با نفس، اعم از تمایلات دنیوی و تعلّقات اخروی، تبیین می کند و بر این نکته تأکید دارد که کثرت اعمال عبادی، به خودی خود، معیار وصول محسوب نمی شود، بلکه زمانی معنا می یابد که به کاهش خودبینی و تقویت جهت‌گیری توحیدی سالک بینجامد (ملفوظ شماره ۱). این تلقی از سلوک، در نسبت با سنت تصوف بغداد، به ویژه آموزه‌های جنید بغدادی، قابل تحلیل است؛ زیرا در هر دو رویکرد، نفی اعتماد به عمل و تأکید بر تصفیة باطن و استقامت در توحید عملی جایگاه محوری دارد (سیرجانی، ۱۳۹۷: ۴۵). در این معنا، سلوک نه بر انباشت عمل، بلکه بر تحول در نگرش سالک به فعل، فاعل و مقصد آن مبتنی است؛ برداشتی که با تأکید خواجه عبدالله انصاری بر اخلاص نیت و نفی دعوی در عبادت نیز هم‌پوشانی دارد (انصاری، ۱۳۷۷: ۷۷).

از منظر حمّاد دبّاس، کشف و ادراک حقایق معنوی امری وابسته به ظرفیت ایمانی و آمادگی درونی سالک است و افشای اسرار، بدون ملاحظه این ظرفیت، می تواند پیامدهای منفی در سیر سلوک ایجاد کند (ملفوظ شماره ۲). این اصل، در مقایسه با آموزه‌های جنید بغدادی، با رویکرد احتیاط‌آمیز در باب اظهار احوال و مکاشفات قابل سنجش است؛ چراکه جنید بر لزوم کتمان اسرار و حفظ تعادل میان شریعت و حقیقت تأکید داشت. در همین چارچوب، تأکید حمّاد دبّاس بر تدریج در سلوک و ضرورت مراقبه، با روش ابونجیب سهروردی نیز قابل تطبیق است (سهروردی، ۱۳۸۶: ۱۴۳). همچنین، تأکید وی بر واگذاری فرجام عبادات به اراده الهی، به منزله راهکاری برای حفظ صبر و ثبات سالک، با آموزه‌های عبدالقادر جیلانی در باب تسلیم و رضایت الهی هم‌سویی دارد (گیلانی، ۱۳۹۴: ۸۳۹) و محتمل است که این دو نفر از مشایخ اخیر بغداد تفکرات و شیوة سلوکی خود را از حمّاد دبّاس اخذ نموده و تحت تأثیر او و دیگر مشایخ بغداد به این روش گرایش پیدا کرده باشند.

در تبیین مسئله نورانیت قلب، حمّاد دبّاس ذکر و عبادت را زمانی مؤثر می‌داند که با حضور قلب و هماهنگی میان ظاهر و باطن همراه باشد؛ امری که به استقرار یقین در دل سالک و تداوم توجه به خداوند در احوال مختلف می‌انجامد (ملفوظ شماره‌های ۱۰، ۱۱، ۲۱). این رویکرد، از حیث کارکرد تربیتی، با سنت جنید بغدادی در تأکید بر صحو، پایداری آگاهی توحیدی و التزام عملی به ادب سلوکی قابل مقایسه است (موسوی سیرجانی، ۱۳۹۷: ۵۱). در عین حال، هرچند می‌توان میان این دیدگاه و تحلیل‌های ابن عربی درباره نورانیت وجود و ارتباط مستمر با حق نقاط اشتراک مفهومی یافت، اما در آموزه‌های حمّاد دبّاس، تمرکز اصلی بر بُعد عملی و تربیتی سلوک باقی می‌ماند و از ورود گسترده به تبیین‌های فلسفی و هستی‌شناسانه پرهیز می‌شود (ابن عربی، ۱۴۱۴: ۳۵/۲).

تفکیک میان اهل قلب و اهل نفس و تبیین حالات قبض و بسط، شادی و اندوه، از دیگر محورهای آموزه‌های حمّاد دبّاس است که نشان‌دهنده توجه او به تحلیل وضعیت‌های درونی سالک است (ملفوظ شماره ۱۹). این تحلیل حالات، با رویکرد جنید بغدادی قابل مقایسه است؛ زیرا در هر دو، حالات نه غایت سلوک، بلکه نشانه‌هایی گذرا در مسیر تهذیب و استقامت تلقی می‌شوند. در این زمینه، تفاوت رویکرد حمّاد دبّاس با ابن عربی آشکار می‌شود؛ زیرا ابن عربی بیشتر به تفسیر وجودشناسانه این حالات می‌پردازد، حال آنکه در اینجا، کارکرد تربیتی و عملی حالات مورد توجه قرار می‌گیرد.

از منظر دلالت‌شناختی، مجموعه این آموزه‌ها الگویی عملی از مسیر سلوک ارائه می‌دهد که عناصر اصلی آن عبارت است از: رهایی تدریجی از تعلّقات، مراقبه مستمر، حضور قلبی در عبادات، توکل به خداوند، صبر و شکر در برابر تقدیر و التزام به عبادت خالصانه (ملفوظ شماره‌های ۶، ۹، ۲۰). این الگو از یک‌سو با آموزه‌های جنید بغدادی در باب توحید عملی و تهذیب باطن قابل انطباق است و از سوی دیگر، با برخی مفاهیم عرفان نظری ابن عربی، به‌ویژه در موضوع فناء و نور قلب، هم‌پوشانی مفهومی دارد؛ با این تمایز که در اندیشه حمّاد دبّاس، تأکید اصلی بر تجربه و عمل سلوکی باقی می‌ماند (سیرجانی، ۱۳۹۷: ۴۲؛ ابن عربی، ۱۴۱۴: ۱۱۲/۳).

از منظر حماد دبّاس سالک می‌باید به اندازه توان خود عبادت کند و هنگامی که خستگی بر او غالب شود دست از عبادت بردارد چرا که بیش از توان عبادت کردن باعث دوری از اخلاص خواهد گردید. همچنین به عقیده او نشانه قبول سالک در درگاه باری تعالی دوری او از دنیا و توجه او به خداوند متعال است (ملفوظ ۳ و ۴). به نظر حماد دبّاس یادآوری نعمت‌های الهی باعث شکرگزاری بنده در مقابل خداوند شده و متقابلاً این امر منجر به ازدیاد محبت میان عبد و معبود می‌گردد و رضایت الهی را در پی دارد (ملفوظ ۵ و ۶). دبّاس عقیده به جبر دارد و معتقد است که سعادت و شقاوت ازلی است لیکن به نظر او هرگاه خداوند خیر کسی را بخواهد، او را نسبت به عیوب خودش بی‌نا می‌کند و به او معرفت می‌بخشد تا سعادتمند گردد (ملفوظ ۷).

به نظر دبّاس اولیای الهی فروتن هستند و علوم را دارا می‌باشند که انسان‌های متواضع می‌توانند از همنشینی با آنان از آن علوم بهرمند شوند (ملفوظ ۸).

دبّاس سالک را به تقوای الهی و پرهیزکاری و رعایت امور شرعی و انجام نماز و روزه توصیه می‌کند (ملفوظ ۱۲). وی معتقد به انجام ذکر و اذکار با توجه به معنای آن اذکار بوده و سالک را به همنشینی با صالحان و انسان‌های نیک ترغیب می‌کند (ملفوظ ۱۳ و ۱۴ و ۱۵). او معتقد است خطرات و افکار ناپسند اختصاص به کسی دارد که با خداوند مانوس نیست و عمل صالحی که تا دم مرگ پایدار باشد مورد قبول قرار خواهد گرفت (ملفوظ ۱۶ و ۱۷). خداوند متعال گناهان انسان‌ها را می‌پوشاند و اعمال صالح آنها را در عرش جلوه می‌دهد (ملفوظ ۱۸).

در مجموع، بر اساس داده‌های متنی موجود، می‌توان آموزه‌های حماد دبّاس را در چارچوب سنت عملی تصوف بغداد تحلیل کرد؛ سنتی که در آن، عمل، اخلاص، حضور قلب و توکل، عناصر محوری سلوک به‌شمار می‌آیند و سالک از رهگذر آن‌ها به تحولی درونی در نسبت خود با خداوند دست می‌یابد.

کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی اثر

کلمات شیخ حماد دبّاس به صورت رساله‌ای باقی مانده که تاکنون منتشر نشده بود. نسخه خطی این اثر به شماره ۱۷۹۷ در میان مجموعه‌ای مخطوط از آثار سایر عرفا و مشایخ طریقت در کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (مدرسه سپهسالار) موجود است. این مجموعه به زبان عربی است و غالب آثار آن در مورد طریقت و احادیث است. آثاری همچون دارالسلام و مدارالاسلام (اربعون حدیثاً قدسیاً مع الثناء علی الله عقیب کل حدیث)، ورد الجنة و بدرالدجنة (اربعون حدیثاً من اربعین شیخاً مع بیانات من امام فی الحدیث) از شیخ صدرالدین اشنهی،^۱ کلمات یوسف همدانی (رساله عرفانی)، صفاة التوحید لتصفیه المرید (شرح جمله: الصوفی غیر مخلوق)،^۲ لغت موران از شهاب الدین سهروردی، تحفة اهل الوصول فی علم الفصول^۳ در این مجموعه موجود است که هر کدام دارای مضامین و عبارات و موضوعاتی بکر و قابل تأمل هستند که غالباً تاکنون به چاپ نرسیده‌اند.

شیوه تصحیح متن با توجه به تک نسخه بودن به صورت قیاسی صورت گرفت. رساله مذکور کلمات شیخ حماد دبّاس است که شامل سخنان او بوده و توسط شاگردان او گردآوری شده است و علائم نگارش و ویرایش به طرز معمول امروزی بازگردانده شد.

تصویر ۱- قبرستان شونیزیه و بقعه شیخ معروف کرخی (ره) در جنب آن

^۱ - این اثر توسط نگارنده تصحیح و به همت دکتر ابوالفضل مرادی ترجمه گردیده و در سال ۱۴۰۲ به طبع رسید.

^۲ - اثری از خواجه یوسف بن ایوب همدانی است که توسط عبدالجلیل مسکرنژاد در مجله معارف دوره ۱۸ در سال ۱۳۸۰ به طبع رسیده است.

^۳ - در این کتاب اسماعیل بن عبدالمؤمن بن اسماعیل بن عبدالجلیل بن ابی منصور بن ماشاده پس از مرگ ابوالرضی صدرالدین محمد بن ابو محمد محمود بن خداداد بن ابوبکر بن یوسف اشنهی، نوشته‌های عرفانی او را تحریر کرده است.

وعافی بک عایة اجتناب الحرام حتی لا یسلط علیک الشیطان ولا تأخذ بالهوی حتی لا یسلط علیک النفس خالطوا اولیاء الله
وجانبوا عدل الله ذریع الهی وامتثل امره ان اقدرک طالبک وان اعجزک عفا عنک بما للمتتبعین مسیلة القضا والقدر
ما یعلق بها الا کافرا ومنافقا ووزیدین ارجع الی امره لا الی قضایه وقله ورا یک الفقیه الراضی افضل من الغنی
الشاکر العقیق الصادق لا یتهم الله من شئ ترک به متى استعملت شروط الایمان زال الهوی لانی الایمان نور الهوی ظلمة والنور
یلغی الظلمة ذرة من الایمان ذرة من العبرة ذرة من المحبة خیر من الاکوان لان الاکوان فعله السحرة کشف لهم حیلها
وبین لهم قوا ووعدهم یتقنوا قالوا انی نترک علی ما جاءنا من البیانات ما نقل الی الشاهد حتی تطمین قلبک بیعتین
وعله اذ وقع الکشف وقع البیقین کل سکت فلهام الامر بعد الموت والعارف یکشف له قبل الموت ولا یحصل الکشف
الا بعد زوال الهوی شریک العی وصلاح العی علی محمد واکرم واصحابه اجمعین فرغ من تحقیق مخبره الی من یزج الامم لیس بسعی و
قال الشیخ العارف حماد الدباس قدس الله روحه طریق الحق عندنا کلم موافقة الحق وموافقة العبد مفقود
فیها وعبادات العبد فیها فالنفس صاحبة حظ الدنیا والاخری والموافقة لا دنیا ولا الاخری بل طریق الحق فی النفس ما
لیدل علی حفظ فی نهر بمن الحوافرة الی العبادات وصاحب الفعل ما عند دنیا والاخری وقال رضع ستر المتبع عن النافع مع نقصان
الایمان فیه علیه ولکشف للتابع عن الفعل وعن حال ربها کان یعبدا شیخ فیه کشف له ثم اعرض عنه کان هاکک كما قال الله
سبحانه وتعالی انی منزله علیکم فانک لکن الحال والفعل علی قد تفرغ الایمان انی شیخا شرعت فیه استغفیه بانه مفتاحه وعند مفتاح
الغیب ان طلبتها منها عر جاعلک وان طلبتها بک اعجزک ولا تنفع المطلب من المفتاح والاستفتاح یفتح کد بعد رتبه وحسنه
وفضل وکره وان کنت قادر بک فرد الناس وقال رضع متى دخلت فی عبادة لا تنقص علی اقامها بل سلم الیه وامتثل
امر وادخل فیها بالامتثال التمام علیه من قبل فتی نقصت علی التمام منعت الا خلاص وترع منك الصبر الاشیا کلها بقدر
ان دخل

بن الهوی

رسالة: ۳

دبایسی در
نقش ۱۲
تاریخ گزیده

ملفوظات

[۱] قال شیخ العارف حماد الدباس - قدس الله روحه - طريق الحق عندنا كله موافقة الحق و موافقة العبد مفقود فيها، و عبادات العبد فيها، فالتفوس صاحبة حظ الدنيا و الاخرى و الموافقة لا دنيا و لا الاخرى بل طريق المولى. فالتفوس ما ليس لها فيه حظ، فهي تهرب من الموافقة الى العبادات و صاحب الفعل ما عنده دنيا و لا اخرى.

شیخ عارف حماد دباس - که خداوند روان او را پاکیزه گرداند - فرمود: راه حق نزد ما موافقت باری تعالی است و در آن موافقت بنده شرط نیست، در این راه عبادت بنده لازم است و کسانی که موافقت دنیا و آخرت و نه موافقت دنیا و نه موافقت آخرت دارند بلکه طالب طریقت مولی هستند می توانند قدم بردارند، لذا نفس در این راه بهرهای نمی برد و از عبادت می گریزد و سالک در این راه نه دنیا دارد و نه آخرت.

[۲] و قال - رضی الله عنه -: ستر المتبوع عن النابع مع نقصان الايمان نعمة عليه و لو كشف للتابع عن الفعل و عن الحال بما كان يعبد الشيخ فيهلك و لو كشف له ثم اعرض عنه كان هالك، كما قال الله - سبحانه و تعالى -: إِنِّي مُنَزِّلُهَا عَلَيْكُمْ،^۱ فانكشف الحال و الفعل على قدر قوة الايمان. ای شیء شرعت فيه استفتح باله بمفتاحه و عنده مفاتيح الغيب ان طلبتها منها عشرها عليك و ان طلبتها بك اعجزك و لا تتفتح اطلب منه المفتاح و الاستفتاح يفتح لك بقدرته و رحمته و فضله و كرمه، و ان كنت قادرا بك فرد النعاس.

و گفت - خداوند از او راضی باشد -: پوشاندن حقیقت حال مرشد از مرید، در صورت نقصان ایمان مرید، نعمتی است برای او؛ چرا که اگر پرده از حقیقت برداشته شود و مرید توان درک آن را نداشته باشد، هلاک می شود. و اگر حقیقت برای او آشکار گردد و او از آن روی برگرداند، باز هم نابود خواهد شد. چنان که خداوند فرمود: «من آن را بر شما نازل خواهم کرد.» کشف حقیقت و درک حالات معنوی به اندازه قدرت ایمان هر فرد است. هر کاری را که آغاز می کنی، کلید آن را از خداوند بخواه؛ چرا که او دارنده کلیدهای غیب است. اگر از او طلب کنی، آن را به تو عطا می کند، اما اگر تنها به توانایی خود تکیه کنی، ناتوان خواهی شد و درهای بسته به رویت گشوده نخواهد شد. پس از او کلید و راه گشایی بخواه، تا به قدرت و رحمت و فضل و کرم او برایت گشایش حاصل شود. اگر فکر می کنی که خودت قادر به انجام کاری هستی، به خواب برو تا از این توهم رها شوی.

[۳] و قال - رضی الله عنه -: متى دخلت في عبادة لا تنقض على اتمامها بل سلم اليه و امثل امره و ادخل فيها بالامثال و التمام عليه - عز و جل. فمتى فضضت على التمام منعت الاخلاص و ترع منك الصبر، الأشياء كلها بقدر. إن دخلتم فيها بالهوى، كانت بلاء و إن دخلتم بالأمر كنت فيها محفوظاً محمولاً راضياً من ضيا و اعطيت الصبر، و إن دخلت بالهوى سلب الصبر، حالة العارف كلها استغفار من وجوده لأن حالته كلها فناء.

و گفت - خداوند از او راضی باشد -: وقتی وارد عبادتی می شوی، بر اتمام آن اصرار نوز، بلکه آن را به خداوند واگذار و فرمان او را پیروی کن. با نیت اطاعت وارد عبادت شو و کامل کردن آن را به او بسپار. اگر بر انجام کامل عبادت تأکید کنی، اخلاص از تو گرفته می شود و صبر نیز از دست خواهد رفت، همه چیز به اندازه و تقدیر الهی است. اگر به هوای نفس وارد کاری شوی، برایت بلایی خواهد بود؛ اما اگر به فرمان الهی وارد شوی، در آن کار محفوظ و بردبار خواهی بود و از نور الهی بهره مند خواهی شد، در این صورت صبر به تو عطا می شود، اما اگر به هوای نفس عمل کنی، صبر از تو سلب می شود، حال عارف همیشه در استغفار از وجود خویش است؛ چرا که وجود او سراسر فانی است.

^۱ - المائدة/ ۱۱۵. ترجمه: من آن را بر شما فرو خواهم فرستاد.

[۴] و قال - رضی الله عنه -: علامة القبول اعراضك عن الحفظ وإليه والإغترار كله من طلب الحفظ، و علامة الخذلان إعراضك عنه إلى حظوظك و سكونك إليها.

و گفت - خداوند از او راضی باشد -: نشانه پذیرش الهی، روی گردانی از بهره‌های دنیوی و روی آوردن به خداوند است. و فریب خوردن، نتیجه جستجوی لذت‌های دنیوی است. نشانه خذلان (دور شدن از لطف الهی)، روی گردانی از خدا و دلبستگی به بهره‌های شخصی است.

[۵] و قال: اذكر نعماء تحبه و اطعه يحبك و اذا احبك واصلك و اذا واصلك احبته. جلبت القلوب على حب من احسن اليها و قال: دعوا الخلق و الهوى و الدنيا فما يفوتكم ما قسم لكم، بل تستريحون و تتخلصون من العذاب و التّصب و التّضعض للخلق.

و گفت: نعمت‌های خداوند را یاد کن تا او را دوست بداری و او را اطاعت کن تا تو را دوست بدارد، وقتی تو او را اطاعت کنی، به تو نزدیک می‌شود و وقتی به تو نزدیک شود، او را بیشتر دوست خواهی داشت. دل‌ها به محبت کسی که به آن‌ها نیکی می‌کند، خو گرفته‌اند. و گفت: خلق و هوا و دنیا را رها کن؛ زیرا آنچه برایت مقدر شده، از تو فوت نخواهد شد، در این صورت آرام می‌گیری و از عذاب و رنج و فروتنی در برابر خلق رهایی می‌یابی.

[۶] و قال: تمنّ رضاه و لا تمنّ عبادته و تمنّ فناء و لا تمنّ وجود أو تمنّ اخلاصاً و لا تمنّ جزاء فالجزاء افضله و الاعمال حقّه استغن بالله عن الخلق و عنك وعدة ما عنده و متى ما نزل بك سوء، ففتش عن المقابلات و لا تصبر على ذلك، فإن لم تجد فقد تمحص القدر فاصبر عليه فإنه عبودية جسد ربّي من الحرام التّار اولى به و ان ترقى بالشّهوات كان محلاً للآفات و ان اخذه بالهوى كان مصيره الى الحساب.

و گفت - خداوند از او راضی باشد -: رضایت الهی را آرزو کن، نه صرفاً انجام عبادات را و فنای در خداوند را طلب کن، نه صرف وجود خود را یا اخلاص را بجوی، نه پاداش اعمال را؛ چرا که پاداش حقیقی، همان اعمال خالصانه است. از خداوند بی‌نیاز شو و به خلق و حتی به خودت تکیه نکن. اگر مصیبتی بر تو نازل شد، به دنبال علت آن باش و بر آن صبر مکن، مگر اینکه بفهمی این آزمایشی الهی است. در این صورت، صبر پیشه کن؛ زیرا این صبر، بندگی واقعی است. بدنت اگر آلوده به حرام باشد، آتش دوزخ سزاوار آن است. اگر به شهوات گرایش یابد، گرفتار آفات خواهد شد و اگر به هوای نفس سپرده شود، سرانجامش حسابرسی الهی خواهد بود.

[۷] سئل هذا التلوين فمتى يكون التمكن، قال: اذا وقعت حيطان وجودك. ثم قال: ما من احد بنى آدم الا و معه شيطانان و ملكان فمن كتب له بالسعادة غلب ملكاً شیطانيه و من كتب له بالشقاوة غلب شيطاناه ملكيه، اذا اراد الله لعبد خير اتبته بعيوب نفسه بصره و عرفه.

وقتی از او درباره ثبات و پایداری پرسیدند، گفت: آن زمان خواهد رسید که دیوارهای وجودت فرو ریزد. سپس گفت: هیچ انسانی نیست مگر اینکه دو فرشته و دو شیطان همراه او هستند. کسی که برایش سعادت مقدر شده، فرشتگانش بر شیاطین او غلبه می‌کنند و کسی که شقاوت برایش نوشته شده باشد، شیاطینش بر فرشتگانش چیره می‌شوند. هرگاه خداوند خیر کسی را بخواهد، او را نسبت به عیوب خودش بینا می‌کند و به او معرفت می‌بخشد.

[۸] و قال- رضی الله عنه:- لهولا القوم علوم مرمیة على المزابيل لا يعلمها الا من يعيش مع الكلاب معنى لا يرى لنفسه محلا اصلاً و رأسه و يخرج عن الوجود و يصير مثل التراب و اذل و يرجع الى ماء دبة الاصلی و الحق بالتراب و ينحل عقده وجوده بعدم الثقاته الى نفسه و وجوده وقع الى انّ دليل هذا الكلام و مصداقه قوله -تعالی:- سَأَصْرِفُ عَنْ آيَاتِي الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ^۱ و گفت- خداوند از او راضی باشد:- این افراد علمی دارند که بر زبانه ها ریخته شده است که فقط کسانی که با سگها زندگی می کنند این معنی را می دانند. یعنی اصلاً جایی برای خودش نمی بیند و او باید از وجود خود بیرون بیاید و همانند خاک، فروتن باشد. باید به اصل خویش بازگردد و به خاک متصل شود. بندهای وجودش را باز کند و به خود تکیه نکند. دلیل و گواه این سخن، کلام خداوند است که فرمود: «به زودی کسانی را که در زمین به ناحق تکبر می ورزند، از آیاتم روی گردان می کنم.»

[۹] و قال- رضی الله عنه:- من أسس بنیان نهارة على ذكر الله تعالى و الإستغفار بطاعته من تلاوة كلامه و انواع اذكاره يعود بركة جمعيتہ على اجزاء اوقاته و انايه و يكون من الرجال الذين لا يلهيهم تجارة و لا بيع عن ذكر الله و يكون جميع تصاريقه و عباداته عبادة يحسن اساسه و حسن نيته.

و گفت- خداوند از او راضی باشد:- کسی که بنیان روز خود را بر ذکر خداوند و اشتغال به طاعت او به وسیله تلاوت قرآن و کلامش و انواع اذکار بگذراند، برکت این جمعیت قلبی به همه لحظات و اوقات او سرایت می کند. چنین کسی از مردانی خواهد بود که تجارت و خرید و فروش او را از یاد خدا غافل نمی کند و تمام امور و عباداتش، عبادتی محسوب می شود که اساس آن نیکو و بر نیت خالصانه خواهد بود.

[۱۰] و قال- رضی الله عنه:- الشمس اذا تطلع تغیر الدنيا و تضیء العالم بنورها، فکذلك اللطالبا الصادق اذا ذكر الله تعالى فيطلع الذكر من مشرق الصدق و الإخلاص فيضيء جميع اجزاء ايامه و اوقاته فهو يصبح و يمسي في نور الذكر و التقوى و لا يخلو عن الذكر و المعاملة مع الله تعالى طرفة عين و لا يزال يزداد نورا.

و گفت- خداوند از او راضی باشد:- خورشید وقتی طلوع می کند، جهان را روشن می سازد. همین طور وقتی طالب صادق ذکر خداوند تبارک و تعالی را می گوید، نور ذکر او از افق صدق و اخلاص طلوع می کند و همه لحظات و زمان هایش را روشن می سازد. او در پرتو نور ذکر و تقوا صبح و شام می کند و حتی به اندازه یک چشم بر هم زدن، از یاد خدا و معامله با او غافل نمی شود و این نور پیوسته در وجودش افزایش می یابد.

[۱۱] و قال- رضی الله عنه:- صرف التوحيد صرف الوجوه الى الله تعالى و ذلك بأن يكون وجه ظاهره و وجه باطنه و وجه قلبه و وجه قلبه و وجه روحه و وجه ضميره و نيته الى الله تعالى و يكون مقصوده و مقصده و معبوده و مطلوبه و محبوبه و معتمده الله- عزوجل- و توكله على الله و استعانته في كل الامور و جميع الاحوال من الله تعالى و مصيره الى الله و يكون فانياً في الله باقياً لله- عزوجل- و يعلم بأن ذلك كله بتوفيق الله و علمه و عمله و معرفته و محبته بالله و من الله و إلى الله و ذلك معنى قوله: «لا اله الا الله» و قوله- تعالى:- قُلِ اللَّهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ^۲

و گفت- خداوند از او راضی باشد:- توحید یعنی روی آوردن به خداوند از همه جهات: ظاهر، باطن، قالب، قلب، روح، ضمیر و نیت. و به عبارت دیگر مقصود و محبوب و معبود و مورد اعتماد او باید خداوند باشد. توکلش بر خدا و یاری اش از خدا باشد. سرانجام

^۱ - الاعراف/ ۱۴۶. ترجمه: به زودی کسانی را که در زمین بناحق تکبر می ورزند از آیاتم روی گردان سازم.

^۲ - الانعام/ ۹۱.

او به سوی خداست. او باید در خدا فانی شود و برای خدا باقی بماند. بداند که همه این‌ها با توفیق و علم و معرفت و محبت الهی ممکن است. این است معنای «لا اله الا الله» و کلام خداوند که فرمود: «بگو: الله، سپس آن‌ها را واگذار.».

[۱۲] و قال - رضی الله عنه - فی وصیته لبعض أصحابه؟ قال: کل الوصایا متلقاة من قوله - تعالی -: «وَلَقَدْ وَصَّيْنَا الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَإِيَّاكُمْ أَنْ اتَّقُوا اللَّهَ»^۱ و من لم يعمل بهذه الوصیته لا ینتفع بوصیة اخرى.

و التقوی هو رعاية حدود الشرع فی القول و الفعل و من قام بذلك لا یکتب علیه الملك صاحب الشمال شیئا و من صحّ لذلك فقد جعل بحبه علوم الاولین و الآخرين فلیطالب الطالب الصادق نفسه بذلك و متى احکم هذه الاساس فینبع من قلبه ماء الحیوة و تصحّ توبته و یزهد فی الفانی و ینسلخ من محبة الجاه و المال و طلب الرفعة و یصیر وقته موهو بالله - تعالی - منقطعاً الیه آنساً بالصلوة و التلاوة و الذکر یتلی الحلق و یعانق العزلة و الوحدة و لا یجتمع مع الخلق الا فی الجمعة و الجماعات و یصیر وقته کله جدّاً الا هزل فیهِ و یجد لذّة العبادۃ و یکره النظر الی الخلق و ینفّر من الخلق الی الحق و یستحلی قیام اللیل و صیام النهار و یستضی بنور الشرع و العقل و انوارهما یدعوا الی قصر الامل و الاکثار من ذکر الموت و اذا استقر ذکر الموت و قصر الامل فی القلب یدعو ذلك الی اغتنام ساعات البقاء فی الدنیا و الاعراض عن کل فضول و الاشتغال بالاهم و دوام الإقبال علی الله تعالی.

و گفت - خداوند از او راضی باشد - در وصیت خود به بعضی از یارانش: همه وصایا از این سخن خداوند گرفته شده است: «وَلَقَدْ وَصَّيْنَا الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَإِيَّاكُمْ أَنْ اتَّقُوا اللَّهَ»^۲ یعنی: ما به کسانی که پیش از شما کتاب داده شدند و به شما نیز وصیت کردیم که از خدا پروا کنید. هر کس به این وصیت عمل نکند، از وصیت‌های دیگر بهره‌ای نخواهد برد.

تقوا یعنی رعایت حدود شرعی در گفتار و کردار. کسی که در سخن و کردارش بر این اساس عمل کند، فرشته سمت چپ او هیچ گناهی برایش نمی‌نویسد. چنین کسی به محبت علوم پیشینیان و آیندگان دست می‌یابد. جوینده صادق باید خود را به این امر ملزم کند. وقتی این اساس محکم شد، از قلب او آب حیات جاری می‌شود و توبه‌اش حقیقی می‌گردد. او به زهد در امور فانی دنیا می‌رسد و از محبت جاه و مال و طلب مقام تهی می‌گردد. و قتش سرشار از یاد خدا می‌شود و به نماز، تلاوت و ذکر دلگرم می‌شود. او به خلوت و تنهایی انس می‌گیرد و جز در نماز جماعت و جمعه با مردم نمی‌آمیزد. همه و قتش جدی است و از بیهودگی پرهیز می‌کند. لذت عبادت را می‌چشد، از نگاه به خلق بیزار می‌شود و از مردم به سوی خدا می‌گریزد. شب‌زنده‌داری و روزه برایش شیرین می‌شود. از نور شریعت و عقل بهره‌مند می‌شود. این انوار او را به کوتاه کردن آرزوها و یاد مرگ فرا می‌خواند. وقتی یاد مرگ و کوتاهی آرزوها در دلش جای گرفت، به بهره‌برداری از لحظات زندگی دنیا و ترک بیهوده‌گویی و پرداختن به امور مهم تشویق می‌شود. پیوسته روی به خدا دارد.

فأما الظاهر فاستخدام الجوارح فی العبادات من الصیام و التلاوة و الذکروا ما الباطن ینفی الغفلة عن القلب و دوام ذکر الله تعالی بالمراقبة و ذلك بأن یكون دائماً ذاکراً بأن الله تعالی یطلع علی ظاهره و باطنه فعند ذلك یتأدّب فی کلّ قول و فعل و یتقی مکاره الله تعالی فی القول و الفعل و یتقی مکاره الله تعالی فی القول و الفعل و لا یعینه علی هذا الا الزهد فی الدنیا و فی الخلق و ینفی الخلاق و بهجرهم و یسدّ باب الطریق الی الخلیقة و یقنع من الدنیا بلقیمات تقمی صلبه و الله الموفق و المعین.

در ظاهر، به کارگیری اعضا در عباداتی چون روزه، تلاوت و ذکر است و در باطن، زدودن غفلت از دل و پیوسته به یاد خدا بودن در حال مراقبه. این است که همیشه به یاد داشته باشیم که خدای متعال حال ظاهری و باطنی فرد را می‌شناسد، آنگاه سالک در هر گفتار و

^۱ - النساء/ ۱۳۱.

^۲ - النساء/ ۱۳۱.

کردار تأدیب می‌شود و از مکاره و آنچه خدای متعال منع کرده در گفتار و کردار دوری می‌کند و در این امر جز زهد در دنیا و دوری از خلق و نفی خلاق به او کمک نمی‌کند. و با ترک آنها، ترک عادات می‌کند و به لقمه های دنیوی که پشت او را محکم می‌کند، بسنده می‌کند- و خداوند بخشنده و یاور است.

[۱۳] و قال- رضی الله عنه:- كلمة «لا اله الا الله» إذا خرجت من القلب و اللسان بالصّدق و الإخلاص يكون لها تنوير في القلب و اذا تنوّر القلب بالذكر استكن فيه نوراليقين فيكون دائم الحضور فإن صلا أو تلا القرآن أو ذكر الله تعالى يكون حاضراً ينجي حاضراً و يكلم حاضراً و يذكر حاضراً.

و او- رضی الله عنه- می‌فرماید: «لا اله الا الله» اگر از دل و زبان با صدق و اخلاص بیرون آید منتهی به نورانی شدن قلب می‌شود و هنگامی که نور قلب با ذکر روشن شود نور یقین در آن پنهان می‌شود و دائم الحضور خواهد شد. لذا چنانچه نماز به جای آرد یا قرآن تلاوت کند یا ذکر باری تعالی کند با حضور قلب مناجات می‌کند و سخن می‌گوید و ذکر او- جل جلاله- را به جای می‌آورد. قال عيسى (صلعم): منكم للحواريين كلموا الناس قليلاً و كلموا الله كثيراً و مكالمة الله أن يكون امام كل قول و سمعه بقول كلام الله مناجاته معه و فعل يراجع الله تعالى بالإلتجاء و الصّراعة و الإستكانة اليه من الغفلة و القسوة.

عیسی که خداوند بر او و خاندانش رحمت و سلامتی عنایت فرماید فرمود: برخی از شما حواریون هستند که با مردم اندک سخن می‌گویند و با خدا بسیار تکلم می‌کنند. و همانا گفت‌وگوی با خدا اینچنین است که پس از هر سخن گفتن و شنیدن کلامی مناجات و راز و نیاز با او [نام او] را به زبان بیاورد و همچنین، عمل به گونه‌ای باشد که انسان با پناه بردن، زاری کردن و فروتنی به درگاه او، از غفلت و سنگدلی دوری جوید.

[۱۴] و قال: كما ان المعدة الصحيحة تشتهي الطعام كذا القلب الصحيح يشتهي العبادة و الذكر و الصلوة و تلاوة القرآن و رؤية الصالحين.

و نیز فرمود: همان‌طور که معده سالم، میل به غذا دارد، قلب سالم نیز مشتاق عبادت، ذکر، نماز، تلاوت قرآن و دیدار صالحان است.

[۱۵] و قال- رضی الله عنه:- الانسان من حيث وضعه و جلته معوّق بوجوده الظلماني و اذا روّد و كرّر كلمة "لا اله الا الله" استنار وجوده و باستنارة وجوده يخرج من وجوده الظلماني الى وجوده النوراني. فحينئذ طاب وقته و يجد لذّة الذكر و التلاوة و سایر العبادات. و فرمود- خداوند از او راضی باشد:- انسان به سبب سرشت و طبیعت خود، به وسیله وجود ظلمانی‌اش بازداشته شده است؛ اما هنگامی که کلمه «لا اله الا الله» را مداومت و تکرار کند، وجودش نورانی می‌شود و با نورانی شدن وجودش، از تاریکی به سوی روشنایی می‌رود. در آن هنگام، اوقاتش گوارا می‌شود و لذت ذکر، تلاوت و سایر عبادات را درمی‌یابد.

[۱۶] و قال الشيخ- رضی الله عنه:- الخاطر حركة وجود مفتقر الى ما يخطر إليه و الغنى بالله لا يزعجه الخواطر. قال: لأن ازور اخافى الله بالنيته احب الى ان احج البيت بالخاطر.

و شیخ- خداوند از او راضی باشد- فرمود: «خاطر» حرکتی است در وجود که نیازمند آن چیزی است که بر آن خطور می‌کند، اما کسی که به خدا بی‌نیاز شده باشد، از خاطرات و افکار آشفته رنج نمی‌برد. او گفت: اینکه من با نیت، از ترس خداوند کناره بگیرم، برایم محبوب‌تر است از اینکه با خاطر (بدون نیت خالص) به حج بروم.

[۱۷] و قال -رضی الله عنه-: سمعت من الشيخ ابی السَّعود -رضی الله عنه- أنَّه قال: کُلَّ حال لا یدوم إلى الموت فهو غیر صحیح، اراد بذلك الترقی و الزَّیادة لا التراجع و النقصان. و قال الشيخ عبدالقادر -رضی الله عنه-: الزاهد الموقن اذا زهد فی الدنیا و هبه الله تعالی وجوداً آخر معنویاً حقیقیّاً فیطالع امر هذا الوجود و یتصرّف فی ولایة وجوده و یعدل فیها بالعلم.

و فرمود- خداوند از او راضی باشد-: از شیخ ابوالسعود- خداوند از او راضی باشد- شنیدم که می گفت: هر حالی که تا لحظه مرگ پایدار نباشد، صحیح نیست. مقصودش از این سخن، ترقی و افزایش در معنویت است، نه بازگشت و نقصان. و شیخ عبدالقادر- رضی الله عنه- فرمود: زاهدی که یقین دارد، اگر از دنیا روی گرداند، خداوند متعال به او وجودی دیگر عطا می کند؛ وجودی معنوی و حقیقی، که در آن تدبیر می کند، بر آن ولایت می یابد و با علم در آن عدل می ورزد.

[۱۸] و قال -رضی الله عنه-: لكل انسان فی هذا العلم تحت العرش تمثال و کُلَّ عمل یعمل العبد هی مظهر علی التَّمثال، ثم اذا هم العبد بمعصیة الله تعالی الربّ بلطفه و کرمه ستره عن الملائكة حتی لا یطلع علیه الملائكة.

و فرمود- رضی الله عنه-: هر انسانی در این علم، در زیر عرش، تمثالی دارد و هر عملی که بنده انجام دهد، جلوه ای از آن تمثال است، اما اگر بنده نیت معصیت کند، پروردگار، از لطف و کرم خود، آن را از دید فرشتگان پنهان می دارد تا بر آن آگاهی نیابند.

[۱۹] و قال -رضی الله عنه-: اعلم ان کمال الزَّهد بکمال الايمان فمن لا یکمل ایمانه لا یکمل زهده فی الدنیا، كما قال النبی (ع): لا یکمل ایمان المرء حتّی یحبّ لأخیه ما یحبّ لنفسه. (البیهقی، ۱۴۲۳: ۱۳/۴۵۳؛ البخاری، ۱۴۲۹: ۳۸۳) فلا یبقی بینة و بین أحدٍ ما و لا یقدر العبدان یحبّ لأخیه ما یحبّ لنفسه الا بزهد فی الدنیا لآثمه لو لم یکن زاهداً فی الدنیا یرید لنفسه لا لأخیه. فعلما انّ کمال الايمان لا یحصل الاّ بالزهد فی الدنیا فحینئذٍ یشغل بالحق و بعدم التفاته الی الخلق و هی السَّعادة.

و اعلم انّ منازل العبادات منازل التَّزاهة و منازل الدنیا و البطالة منازل القاذورات و الترهات، و من لم یعرف سبب قبضته فلیس بعارف و لا عالم بحاله، بل هو جاهل بحاله، فلا یكون له القبض بل یكون له الهمّ و الحزن، فإنّ القبض و البسط لأرباب القلوب و الهمّ و الحزن لأرباب النفوس؛ فلا یكون القبض الاّ للمخلص من النفس و هذا موضع الإشتباه فلیس من الفقرا من اشتبه علیه القبض بالهمّ و الحزن و البسط بالفرح و النشاط، فإنّ الهمّ و الحزن یكون لأرباب النفوس و كذلك الفرح و النشاط و القبض و البسط یكون لأصحاب القلوب.

و فرمود- رضی الله عنه-: بدان که کمال زهد در گرو کمال ایمان است، و کسی که ایمانش کامل نشود، زهدش در دنیا نیز کامل نخواهد شد. همان گونه که پیامبر (ع) فرمود: «ایمان کسی کامل نمی شود مگر اینکه برای برادرش همان چیزی را بخواهد که برای خود می خواهد.» پس اگر میان او و دیگران تعلقی باقی بماند، نمی تواند برای دیگران چیزی را بخواهد که برای خود می خواهد، مگر اینکه زهد در دنیا داشته باشد؛ زیرا اگر زاهد نباشد، دنیا را برای خود می طلبد، نه برای دیگری. از اینجا دانستیم که کمال ایمان جز با زهد در دنیا حاصل نمی شود، و در آن هنگام، انسان مشغول به حق می شود و از خلق روی برمی گرداند، و این عین سعادت است.

و بدان که منازل عبادات، جایگاه های پاکی و طهارت اند، و منازل دنیا و بیکاری، جایگاه های ناپاکی و پلیدی؛ کسی که سبب اندوه و قبض خود را نداند، نه عارف است و نه دانا به حال خویش، بلکه جاهل به حال خود است. چنین شخصی قبض ندارد، بلکه اندوه و حزن دارد؛ زیرا قبض و بسط برای صاحبان قلوب است، اما اندوه و حزن برای اهل نفوس؛ پس قبض، تنها برای کسی است که از نفس خالص شده است. اینجا محل اشتباه است؛ زیرا فقیر حقیقی کسی نیست که قبض را با اندوه و حزن، و بسط را با شادی و نشاط اشتباه بگیرد؛ زیرا اندوه و حزن، از آن اهل نفوس است، همان گونه که شادی و نشاط نیز چنین است، اما قبض و بسط برای صاحبان قلوب است.

[۲۰] و قال- رضی الله عنه- فی فتوح الغیب: اذا القیت علیک شهوة التّکاح فی حال الفقر فاذا ذکر عن مؤنته و اصبر عنه منتظر الفرج من الباری- عزوجل- اما یزولها و یقلعها عنک بقدرته اللّتی القاها علیک و اوجدها فیک فیفتیک عنها و یصونک عن حمل مؤنتها أو ایصالها إلیک موهبة مهناً مکفی من غیر ثقل فی الدّنیا و لاتبعة فی العقبی سماک- عزوجل- شاکر الصبرک عنها و راضياً بقسمته و زادک عصمة و قوّة، فإن كانت قسماً ساقها الیک مکفناً مهناً فینقلب الصبر شکراً لآلّه- عزوجل- وعد الشّاکرین بالزیادة فی العطاء، فقال- عزوجل-: لَئِنْ شَکَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّکُمْ^۱ و إن لم یکن قسماً فالمعنی عنها بقلبها من القلب إن شاءت النّفس او ابت فلازم الصبر و خالف الهوی و عانق الأمر و أرض بالقضا و ارج بذلک الفضل و العطاء. قال الله- عزوجل-: إِنَّمَا يُؤَفِّی الصّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَیْرِ حِسَابٍ^۲ و فرمود- رضی الله عنه- در کتاب «فتوح الغیب»: اگر در حال فقر، شهوت نکاح بر تو غالب شد، به سختی های آن بیندیش و از آن چشم پیوش، و منتظر گشایش از سوی پروردگار- عزوجل- باش، یا خداوند به قدرت خود آن را از تو می زداید و از تو برمی دارد، یا اینکه آن را برای تو مقدر کرده و آن را به گونه ای گوارا و بدون سختی در دنیا و بدون پیامد در آخرت، به تو می بخشد. در این صورت، خداوند تو را به سبب صبر، شاکر می نامد، و به تو رضایت از تقدیر خود را عطا می کند، و عفت و قوت تو را می افزاید، زیرا که اگر قسمت تو باشد صبر به شکر بدل می شود چرا که خداوند عزوجل شکرگزاران را به زیادت در بخشش خود وعده داده است، به درستیکه او فرموده: لَئِنْ شَکَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّکُمْ، اما اگر قسمت تو نبود، پس باید قلب خود را از آن دور کنی، خواه نفست بخواهد یا نه، و بر صبر مداومت ورزی، با هوا و هوس مخالفت کنی، امر خدا را در آغوش بگیری، به قضا راضی باشی، و از آن فضل و عطا طلب کنی. خداوند- عزوجل- فرمود: «إِنَّمَا يُؤَفِّی الصّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَیْرِ حِسَابٍ» (تنها کسانی که صبر می کنند، پاداششان بی حساب داده خواهد شد).^۳

[۲۱] و قال- رضی الله عنه-: رسول الله - صلعم- «طهروا مجاری القرآن من افواهمک بالسواک» فکذلک یجب علی الطالب الصادق أن یطهر مجاری الذکر بالإستغفار و التّوبة و الإنابة و الندامة و الإلتجاء الی الله و القرار من غیره منه الیه و یكون قلبه و لسانه و ظاهره و باطنه متفقان علی الإستقامة فی الذّکر و أنواع العبادات و یكون قلبه مکنوساً طاهراً عن الهواجس و الوسوس. و حدیث: «و یكون القلب مقروناً باللسان و اللسان مقروناً بالقلب و القلب و اللسان مقرونان بمقامات القرب ثم لا یزال العبد فی خلوته یردّد الکلمة». و یقول: لا اله الا الله ماتاً بها صوته ناظراً بقلبه الی الأزل فالأبد مع مواطاة القلب حتی یصیر الکلمة متاصلة فی القلب مزیله لحديث النفس ینوب معناها فی القلب عن کل حدیث النفس.

و فرمود- رضی الله عنه-: رسول خدا (صلعم) فرمود: «دهان های خود را با مسواک پاک کنی تا مجاری قرآن در آن ها طاهر شود.» پس بر طالب صادق واجب است که مجاری ذکر را با استغفار، توبه، بازگشت به خدا، پشیمانی، پناه بردن به او و بریدن از غیر او، طاهر سازد، و قلب، زبان، ظاهر و باطن او در ذکر و عبادت یکسو باشد، و قلبش از وسوسه ها و افکار آلوده پاک گردد. و فرمود: قلب باید با زبان همراه باشد، و زبان نیز باید با قلب هماهنگ شود، و هر دو باید در مقامات قرب الهی قرار گیرند. پس بنده در خلوت خود، کلمه «لا اله الا الله» را تکرار کند، تا جایی که صدای او در حال ذکر خاموش گردد و قلبش از ازل تا ابد، به معنا و حقیقت این کلمه توجه کند. آنگاه این کلمه در قلب او استوار شود و جایگزین همه وسوسه های نفسانی گردد.

^۱ - ابراهیم/۷.

^۲ - الزمر/۱۰.

^۳ - در بسیاری مصادر این حدیث به این صورت آمده: «إنّ افواهمک طرق القرآن فطهروها بالسواک» و همچنین برخی آن را سخن امام علی (ع) دانسته اند. ر.ک: مکی،

۱۴۱۷: ۸۱/۱؛ ابن بابویه، ۱۳۱۶: ۸۱/۱.

تم کلمات بحمد الله و حسن توفيقه - و صلّى الله على محمد و آله و صحبه.
کلام با حمد و توفيق الهی به پایان رسید - و درود خدا بر محمد و خاندان و یارانش باد.
ذکر عند الشيخ شهاب الدين السهروردي - قدس الله روحه -: ان بعض المشايخ لا يتصرفون بقليل و لأكثر الا بإشارة من الرسول محمد المصطفى - صلعم -.

فقال - رضی الله عنه -: لو صحّح ذلك انما يكون بتوهم و حسن ظن و سلامة صدر و رؤية النبي - صلعم - في المنام مرة واحدة خير و افضل من رؤيته في الواقعة بالتوهم و حسن الظن و الخيال مرارا كثيرة - و صلى الله على محمد و آله.
شيخ شهاب الدين سهروردي - قدس الله روحه - فرمود: برخی از مشایخ، جز با اشاره‌ای از رسول مصطفی (صلعم) اقدام به عمل نمی‌کنند. سپس فرمود - رضی الله عنه -: اگر چنین چیزی صحت داشته باشد، تنها با توهم، حسن ظن، سلامت قلب امکانپذیر است و یک بار دیدن پیامبر (صلعم) در خواب، بهتر و برتر از چندین بار تصور خیالی اوست - و درود خدا بر محمد و خاندانش باد.

مادام که در بند دل و جان و تنی	تا تو بخودی راه نیابی بر ما
رو رو که هنوز عاشق خویشتنی	چون با تو خودی نماند آنگه تو منی

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر نشان داد که حماد بن مسلم دبّاس، با وجود محدودیت منابع، جایگاهی برجسته در سنت تصوف عملی بغداد در قرن پنجم هجری داشته است. بررسی زندگی، حالات و ملفوظات او حاکی است که وی توانسته است سنت عملی و اخلاقی صوفیان را از طریق تدریس مستقیم به شاگردان متعدد و گردآوری آموزه‌ها تثبیت کند. این یافته‌ها فرضیه تحقیق را تأیید می‌کند که حماد دبّاس نقش کلیدی در انتقال سنت عملی صوفیانه به نسل‌های بعدی، از جمله شاگردانی مانند سید محی‌الدین عبدالقادر جیلانی و شیخ ابوالنجیب سهروردي، ایفا کرده است.

شواهد تاریخی مشخص، از جمله مهاجرت او به بغداد، فعالیت در سوق السلطان، تعداد مریدان و نسخه‌های گردآوری شده از آموزه‌هایش، نشان می‌دهد که او به رغم ساده‌زیستی و فعالیت اقتصادی محدود، توانسته شبکه‌ای گسترده از شاگردان را شکل دهد و آموزه‌های عملی خود را به صورت مستمر منتقل کند. این شواهد پاسخ پرسش تحقیق را روشن می‌سازد: جایگاه حماد دبّاس در سنت تصوف بغداد نشان‌دهنده نقش عملی و تربیتی برجسته او در انتقال آموزه‌های اخلاقی و معنوی به نسل بعدی بوده است.

تحلیل محتوایی ملفوظات او با مقایسه با آموزه‌های مشابه خواجه عبدالله انصاری، سید عبدالقادر جیلانی و ابوالنجیب سهروردي، همچنین با توجه به تحلیل ابن‌عربی در فتوحات مکیه، نشان می‌دهد که حماد دبّاس رویکردی عملی و تجربه‌محور به سلوک و تربیت شاگردان داشته است، بدون آنکه به تئوری فلسفی و پیچیدگی‌های هستی‌شناسانه بپردازد. این ویژگی عملی و محدود به تجربه شخصی، جایگاه او را در شکل‌گیری سنت عملی صوفیان بغداد به وضوح مشخص می‌کند و اهمیت او را از منظر تاریخی تقویت می‌نماید.

در نتیجه، پژوهش حاضر با اتکا به منابع تاریخی و رجالی، فایل‌های ملفوظات و نسخه خطی گردآوری شده، نشان می‌دهد که حماد دبّاس نه تنها یک مرشد زاهد و عملی بوده، بلکه با ایجاد شبکه شاگردان و انتقال آموزه‌های مستند، نقش مهمی در تداوم و تثبیت سنت عملی تصوف در بغداد قرن پنجم ایفا کرده است. این یافته‌ها می‌تواند زمینه را برای تحقیقات بعدی در مورد رابطه مشایخ عملی بغداد با طریقت‌های بعدی و گسترش آموزه‌های تصوف عملی فراهم کند.

کتاب نامه

- ابن اثیر، علی بن محمد (۱۳۸۵ ق). الكامل فی التاريخ. الطبعة الاولى. بيروت: دارصادر.
- ابن بابويه (۱۳۶۷). ترجمه و متن کتاب من لا یحضره الفقيه. تصحيح: محمدجواد غفاری. تحت نظر: علی اکبر غفاری. چاپ اول. انتشارات صدوق: تهران.
- ابن عربی، محمد بن علی (۱۴۱۴ق). الفتوحات المکیة فی معرفة اسرار المالکیة و المکیة. مقدمه: محمود مطرجی. بيروت: دارالفکر.
- البخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۲۹ هـ.ق). شرح صحيح البخاری. شارح: محیی الدین یحیی بن شرف النووی. دراسة و تحقیق: عبدالله بن عمر الدعيجی. الطبعة الاولى. مکه: جامعة ام القرى.
- البیهقی، احمد بن حسین (۱۴۲۳ هـ.ق). الجامع لشعب الايمان. تحقیق: عبدالعلی عبدالحمید حامد. الطبعة الاولى. ریاض: مكتبة الرشد.
- انصاری، عبدالله بن محمد (۱۳۷۷ ش). انیس العارفين. شرح: عبدالرزاق کاشی، تحقیق: علی اوجبی. چاپ اول. تهران: روزنه.
- التادفی الحنبلی، محمد بن یحیی (بی تا). قلائد الجواهر. الطبعة الاولى. مصر: الطبع و النشر عبدالحمید احمد الحنفی.
- جامی، نورالدین عبدالرحمن (۱۳۸۶). نفحات الانس من حضرات القدس. تصحيح: محمود عابدی، چاپ اول. تهران: سخن.
- جیلانی، عبدالقادر (۱۴۲۸ هـ.ق). سر الأسرار. تحقیق: أحمد فريد المزیدي. الطبعة الاولى. بيروت: دارالکتب العلمیه.
- الحموی، یاقوت بن عبدالله (۱۳۸۰). معجم البلدان. ترجمه: دکتر علینقی منزوی. زیر نظر: محمد جوزی/ اصغر مهرپرور/ نادر کریمیان سردشتی. چاپ اول. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- الدمشقی الحنبلی، ابن عماد (۱۴۰۶ هـ.ق). شذرات الذهب فی اخبار من الذهب. اشراف: عبدالقادر الارناؤوط. حققه و علق عليه: محمود الارناؤوط. الطبعة الاولى. دمشق: دار ابن کثیر.
- ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۱۴ هـ.ق). سیر اعلام النبلاء. تصحيح: حمدان نذیر و دیگران. الطبعة الاولى. بيروت: مؤسسة الرسالة.
- ذهبی، محمد بن احمد (۱۹۹۹م). دول الإسلام. مقدمه: محمود الارناؤوط. تحقیق و تعليق: حسن اسماعیل مروه. الطبعة الاولى. بيروت: دارصادر.
- سهروردی، شهاب الدین (۱۳۸۶). عوارف المعارف. مترجم: ابومنصور بن عبدالمومن اصفهانی. به اهتمام: قاسم انصاری. چاپ چهارم: ۱۳۸۶. تهران: علمی و فرهنگی.
- الشطونفی الشافعی، نورالدین ابی الحسن (۱۳۰۲ هـ.ق). بهجة الأسرار و معدن الأنوار. طبع الأول. تونس: مطبعة الدولة التونسية.
- صفدی، خلیل بن ایبک (۱۴۲۰ هـ.ق). الوافی بالوفیات. تصحيح: احمد الارناؤوط/ ترکی مصطفی. الطبعة الاولى. بيروت: دار احیاء التراث العربی.
- کاشانی، محمود بن علی (۱۳۶۷). مصباح الهدایة و مفتاح الکفایة. به تصحيح: جلال الدین همایی. چاپ سوم. تهران: موسسه نشر هما.
- گیلانی، عبدالقادر (۱۳۹۴). الغنیة لطالبی طریق الحق. مترجم: زاهد ویسی. چاپ اول. تابباد: آراس - حافظ ابرو.
- لاهوری، شاه ابوالمعالی (۱۴۴۲ هـ.ق). تحفة القادرية. تصحيح: حسین نصیرباغبان. چاپ اول. اقلیم کردستان - عراق: مطبعة القادرية.
- لاهوری، غلام سرور (بی تا). خزينة الاصفیاء. الطبعة الاولى. کابل: انصاری کتب خانه.
- مکی، ابوبال (۱۴۱۷ ق). قوت القلوب فی معاملة المحبوب. تصحيح: باسل عیون السود. دارالکتب العلمیه. بيروت: الطبعة الاولى.
- موسوی سیرجانی، سهیلا (۱۳۹۷). نامه زندگی جنید. چاپ اول. تهران: طهوری.
- نصیری، محمدرضا، و دیگران (۱۳۸۴). اثرآفرینان. چاپ دوم، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- یافعی، عبدالله بن اسعد (۱۴۲۷ هـ.ق). خلاصة المفایر فی مناقب الشیخ عبدالقادر. تصحيح: احمد فريد مزیدي. الطبعة الاولى. سريلانكا: دارالآثار الاسلامیة.

